

В. Бігун, доц. НЮА України

Підсудність цивільних справ за участю іноземного елемента

Захист суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів іноземних фізичних і юридичних осіб здійснюється різними юрисдикційними органами (судом, арбітражним судом, третейським судом, нотаріатом та ін.). Кожен із них може розглядати та вирішувати тільки ті цивільні справи, які віднесені до його ведення, тобто підвідомчі йому. Правові питання визначення міжнародної підсудності виникають у зв'язку з судовим розглядом справ, вирішення яких здійснюється із застосуванням норм міжнародного приватного права з додержанням норм процесуального права.

Згідно з ч. 3 ст. 24 ЦПК суди України розглядають справи, в яких беруть участь іноземні громадяни, особи без громадянства, іноземні підприємства та організації.

У міжнародному цивільному процесі під підсудністю цивільних справ з іноземним елементом розуміють компетенцію судів певної держави щодо розгляду та вирішення цивільних справ та здійснення окремих процесуальних дій за участю іноземного елемента. В такому аспекті можна говорити про міжнародну підсудність.

Але аналогічне питання може виникнути й щодо компетенції інших юрисдикційних органів: нотаріату, органів реєстрації актів громадянського стану, третейських судів. У цьому контексті у міжнародному приватному праві найчастіше застосовують термін «юрисдикція» або «компетенція». У внутрішньодержавному праві вживається термін «підвідомчість», який використовують для протиставлення компетенції державних судів та інших органів державної юрисдикції.

Уявляється, що для практичного вирішення питання про розподіл цивільних справ за участю іноземного елемента між судами різних держав більш вдалим є використання терміна «підсудність»,

а не «юрисдикція» або «компетенція». Це пояснюється тим, що у межах конструкції міжнародної підсудності передусім здійснюється розмежування компетенції між юрисдикційними органами різних держав. Іншими словами, в першу чергу необхідно вирішити питання про те, на території якої держави підлягає розгляду конкретна цивільна справа. І вже потім слід обрати конкретний орган, наділений повноваженнями вирішувати подібні цивільні справи. Головним орієнтиром для розв'язання цієї проблеми є внутрішні правила про підвідомчість та підсудність, однак під час їх застосування слід також враховувати правила міжнародних договорів (ст. 428 ЦПК).

Разом з цим Л. Лунц і Н. Маришева вірно зауважують, що в тих випадках, коли компетенція по справах, що підвідомчі в одній країні адміністративним органам, порівнюється з компетенцією у справах такого ж типу судового апарату іншої держави, доречно говорити про юрисдикцію, а не про міжнародну підсудність¹.

Під час вирішення питання про міжнародну підсудність суд взагалі визначає межі своєї компетенції та не торкається питання про те, чи компетентний будь-який іноземний суд або інший юрисдикційний орган розглядати цю справу.

При вирішенні питання про підсудність зазначених справ суди України мають керуватися не тільки нормами внутрішнього процесуального законодавства, а й тими колізійними нормами, що містяться в міжнародних угодах про правову допомогу. Загальні правила підсудності цивільних справ судам України щодо іноземців визначаються так саме, як і щодо громадян України. Відповідно до ст. 424¹ ЦПК підсудність судам України цивільних справ по спорах, в яких беруть участь іноземні громадяни, особи без громадянства, іноземні підприємства та організації, а також по спорах, по яких хоча б одна із сторін проживає за кордоном, визначається законодавством України.

Однак ст. 424¹ ЦПК достатньо не визначена, бо не містить конкретних вказівок з питань міжнародної підсудності, що призводить до виникнення труднощів на практиці, а суди змушені застосовувати аналогію закону, тобто правила внутрішньої територіальної або родової підсудності. Але аналогія права чи закону не притаманна цивільному процесу, за винятком застосування матеріального зако-

¹ Див.: Лунц Л. А., Маришева Н. И. Курс международного частного права. Т. 3 Международный гражданский процесс. М., 1976. С. 62.

ну, який регулює подібні відносини (ч. 3 ст. 11 ЦПК). Поширення тотожних правил внутрішньої підсудності на міжнародну підсудність може створити «конфлікт юрисдикцій», зокрема позбавити зацікавлену особу права на звернення до державного органу за захистом порушеного права.

Таким чином, при вирішенні питання про міжнародну підсудність в Україні також діє «закон суду» (*lex fori*). Це означає, що при визначенні підсудності цивільних справ за участю іноземного елемента може мати місце також загальна територіальна, альтернативна, виключна, договірна та родова підсудність.

Згідно з правилами внутрішньої територіальної підсудності позови пред'являються в суді за місцем проживання відповідача, а позови до юридичних осіб — за місцем знаходження їх органу управління (ст. 125 ЦПК). Однак у доповнення до цього загального правила необхідно відзначити, що позови до відповідача, який не має в Україні місця проживання, можуть бути пред'явлені за місцем знаходження його майна або за останнім відомим місцем його проживання в Україні. При цьому місце знаходження майна та останнє відоме місце проживання відповідача повинні бути в кожному випадку достовірно встановлені (чч. 8, 9 ст. 126 ЦПК).

Позови громадян України до осіб, що проживають за кордоном, як правило, не підсудні судам України. Проте в деяких випадках можливий розгляд українським судом і позовів до осіб, що проживають за кордоном. Так, керуючись нормами про внутрішню альтернативну підсудність, що передбачені ст. 126 ЦПК щодо різних категорій цивільних справ, позивач може сам обрати суд — український або іноземний. Маючи змогу такого вибору, він, як правило, обирає свій, український, бо звернення до малознайомого іноземного суду, навіть з урахуванням наявності національного режиму судового захисту у відповідній країні, завжди пов'язано з певними труднощами.

Згідно з ч. 1 ст. 126 ЦПК позови про стягнення аліментів можуть пред'являтися громадянами України не тільки за місцем проживання відповідача (тобто іноземного суду), а й за місцем проживання позивача (тобто до українського суду). Так, громадянин України М. І. звернувся з позовом про стягнення коштів на утримання дитини зі своєї дружини М. О., що проживає в м. Мурманську Російської Федерації. Він звернувся за місцем свого проживання — в

Красноградський районний суд Харківської області. Суд прийняв справу до свого провадження¹.

Громадянка та мешканка України П. Н. 25 вересня 1995 р. звернулася до Куп'янського районного суду Харківської області за місцем свого проживання з позовом до автопідприємства Магаданської області Російської Федерації про відшкодування збитків, заподіяних втратою годувальника. Суд прийняв заяву, керуючись ч. 2 ст. 126 ЦПК, та розглянув справу по суті².

Слід зазначити, що і в першому, і в другому випадку позивачі мали право внаслідок альтернативної підсудності звернутися до російських судів за місцем проживання або знаходження відповідача та відповідно за місцем заподіяння шкоди. Але при цьому громадяни України повинні керуватися не ст. 126 ЦПК України, а аналогічними нормами ст. 118 ЦПК РФ або Конвенцією держав-членів СНД про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22 січня 1993 р. (далі — Конвенція держав-членів СНД).

Відповідно до ч. 12 ст. 126 ЦПК позови про розірвання шлюбу можуть пред'являтися також за місцем проживання позивача у випадку, коли при ньому є неповнолітні діти або коли йому за станом здоров'я чи з інших поважних причин виїхати до місця проживання відповідача важко. Так, громадянин України Х. М. звернувся до Куп'янського місцевого суду Харківської області за місцем свого проживання з позовом до громадянки Російської Федерації Х. Б. про розірвання шлюбу. Український суд обгрунтовано прийняв цю заяву до свого провадження, враховуючи, що виїзд позивача до місця проживання відповідачки є важким.

Певно, на тих саме підставах Анкарський правовий суд Туреччини прийняв до свого провадження та вирішив справу за позовом громадянина Туреччини Ф. А. до громадянки України і мешканки м. Харкова Х. А. про розірвання шлюбу. У зв'язку з цим слід звернути увагу на те, що згідно з ч. 2 ст. 197 КпШС розірвання шлюбів між громадянами України та іноземними громадянами, що відбулося за межами України за законами відповідної держави, визнається

¹ Архів Красноградського районного суду Харківської області за 1996 р. Справа № А-78.

² Архів Куп'янського районного суду Харківської області за 1995 р. Справа № 2-118.

ся дійсним в Україні, якщо в момент розірвання шлюбу хоча б один з подружжя проживав за межами України. Разом з тим громадянин Туреччини мав право в цій ситуації звернутися до українського суду за місцем проживання відповідачки (ст. 423 ЦПК).

Правила альтернативної підсудності діють і по деяких інших категоріях справ, які перелічені в ст. 126 ЦПК, але ці правила мають свої особливості, коли в справі бере участь іноземний елемент. Справа в тому, що громадянин України має право обрати іноземний суд, а не національний за місцем свого проживання, не на підставі ст. 126 ЦПК, а згідно з внутрішнім законодавством іноземної держави або міжнародним договором.

Виходячи з цих міркувань, доцільно було б включити в розділ VI ЦПК спеціальну статтю, присвячену міжнародній альтернативній підсудності, включив до неї вичерпний перелік категорій цивільних справ, що підсудні вітчизняному суду за наявністю певних підстав, та зберегти можливість звернення до іноземного суду за місцем проживання відповідача. Такі випадки альтернативної підсудності прямо передбачені в договорах про правову допомогу щодо окремих категорій справ (про відшкодування шкоди, розірвання шлюбу та ін.).

До справ за участю іноземного елемента можуть застосовуватися також правила виключної підсудності (ст. 130 ЦПК). Відповідно до цієї статті можна зробити висновок про те, що справи про право на будівлю, про виключення майна з опису, про порядок користування земельними ділянками, якщо спірні об'єкти знаходяться в Україні, підсудні виключно українським судам. Крім зазначених категорій справ, які належать до виключної підсудності судів України, згідно з ст. 130 ЦПК позови кредиторів спадкодавця, пред'явлювані до прийняття спадщини спадкоємцями, підсудні суду за місцем знаходження спадкового майна, а позови до перевозчиків, що випливають з договорів перевезення вантажів, пасажирів або багажу, пред'являються за місцем знаходження управління транспортної організації.

Стаття 130 ЦПК містить перелік справ позовного провадження, які належать до виключної підсудності, у тому числі за участю іноземного елемента. Крім позовних справ, виключна та альтернативна підсудність визначена ЦПК й по деяких справах окремого провадження. Згідно з п. 3 ч. 1, ч. 3 ст. 24 ЦПК справи окремого провадження за участю іноземного елемента можуть бути також підсудні судам України. Враховуючи ту обставину, що питання про міжнарод-

ну підсудність справ окремого провадження законодавством України спеціально не врегульовано, в цьому випадку відповідно до ст. 424¹ ЦПК повинні прийматися до уваги, як і по позовних справах, правила внутрішньої територіальної підсудності, що містяться в главах 33-39 ЦПК, але з деякими винятками і доповненнями, зазначеними в міжнародних договорах. Так, міжнародна підсудність по справах про визнання громадянина обмежено дієздатним або недієздатним повинна визнаватися виходячи з місця проживання цієї особи або місця знаходження лікувального закладу, якщо він перебуває на лікуванні у психіатричному лікувальному закладі (ст. 256 ЦПК). Це правило стосується лише зацікавлених осіб, які проживають в Україні. Таким чином, судам України підсудні справи, наприклад, про визнання громадянина України недієздатним за заявою члена його родини — іноземного громадянина, що проживає за кордоном.

Інші випадки визнання особи обмежено дієздатною або недієздатною регламентуються договорами про правову допомогу. Наприклад, згідно з Конвенцією держав-членів СНД в разі, якщо суду однієї з Договірних Сторін стануть відомі підстави визнання обмежено дієздатною або недієздатною особи, яка проживає на її території та є громадянином іншої з Договірних Сторін, він повинен повідомити про це суд Договірної Сторони, громадянином якої є ця особа. Якщо суд Договірної Сторони, який був повідомлений про підстави для визнання обмежено дієздатною або недієздатною особи, протягом трьох місяців не порушує справу або не повідомить свою думку, ця справа буде розглядатися тією Договірною Стороною, на території якої цей громадянин має місце проживання (ст. 24). Аналогічні правила закріплені й в інших договорах про правову допомогу.

По інших категоріях справ окремого провадження правила внутрішньої територіальної (виключної) підсудності можуть бути застосовані до визначення міжнародної підсудності обмежено, а тому потребують уточнення. Так, справи про усиновлення дітей, що проживають на території України, розглядаються районним судом за місцем проживання усиновленої дитини або за місцем проживання заявника (ст. 265¹ ЦПК). Уявляється, якщо із заявою про усиновлення до суду України звертаються іноземні громадяни, то в цьому разі навряд чи можна говорити про альтернативну підсудність. Вважаємо, що міжнародна підсудність в такій ситуації повинна залежати виключно від місця проживання усиновленої дитини. В протилежному випадку

іноземні громадяни могли б вільно звертатися до своїх національних судів із заявою про усиновлення дитини, що проживає на території України, можливо, всупереч її інтересам.

Разом з цим договори про правову допомогу по-різному вирішують питання про міжнародну підсудність справ про усиновлення дітей. Наприклад, відповідно до Конвенції держав-членів СНД у справах про усиновлення або його скасування компетентною установою Договірної Сторони, громадянином якої є усиновитель, а в разі, якщо дитина усиновляється подружжям, один з якого є громадянином однієї Договірної Сторони, а інший — громадянином іншої Договірної Сторони, є компетентна установа тієї Договірної Сторони, на території якої подружжя має або мало останнє сумісне місце проживання або місце перебування (ст. 37). Таким чином, Конвенція держав-членів СНД визначає підсудність по цій категорії справ залежно, як правило, від громадянства усиновителів або в конкретному випадку — від місця проживання (перебування) подружжя-усиновителів.

Договори про правову допомогу України з Республікою Грузія, Республікою Польща, Естонською Республікою та Латвійською Республікою в основу розмежування підсудності у справах про усиновлення (як загальне правило) також кладуть критерій громадянства усиновителя, а в конкретній ситуації — і місце проживання усиновителя та усиновленої дитини.

Виходячи з наведеного про визначення міжнародної підсудності справ про усиновлення, які належать згідно з внутрішнім законодавством України до окремого провадження, слід зробити висновок про те, що при вирішенні цього питання мають застосовуватися правила, викладені в ст. 265¹ ЦПК. Але якщо міжнародним договором України закріплені інші правила, то повинні застосовуватися правила відповідного міжнародного договору (ст. 428 ЦПК).

А ось для визначення міжнародної підсудності таких категорій справ окремого провадження, як визнання громадянина безвісно відсутнім або оголошення його померлим, встановлення неправильності запису в актах громадянського стану, встановлення фактів, що мають юридичне значення, навряд чи можуть бути застосовані правила внутрішньої територіальної підсудності. Як відомо, заяви по цих категоріях справ подаються до суду за місцем проживання заявників (ст.ст. 261, 267, 272 ЦПК). Використання цього критерію для визначення міжнародної підсудності дало б підстави розгляда-

ти кожну з перелічених категорій справ виключно іноземними судами, якщо іноземець-заявник проживає за кордоном.

Територіальна підсудність справ про визнання громадянина безвісно відсутнім або оголошення його померлим, якщо заявник проживає за кордоном, на думку Л. Лунця і Н. Маришевої, може бути визначена виходячи з місця проживання особи, яка представляє заявника, або останнього відомого місця проживання зниклого¹. Навряд чи можна погодитися з першим наведеним критерієм визначення міжнародної підсудності. Справа в тому, що представник заявника взагалі може проживати в третій країні. І слід зауважити, що ні доктрина міжнародного цивільного процесу, ні внутрішнє законодавство, ні міжнародні договори навіть не згадують про такий критерій, як місце проживання представника заявника. Тому для розмежування міжнародної підсудності у справі про визнання громадянина безвісно відсутнім або оголошення його померлим найбільш придатним буде критерій громадянства або іноді останнє відоме місце проживання особи, щодо якої ставиться питання про встановлення того чи іншого юридичного стану.

Саме критерій громадянства особи, щодо якої ставиться питання про визнання її безвісно відсутньою або оголошення померлою, застосовується для розмежування компетенції по цих категоріях справ практично усіма міжнародними договорами про правову допомогу. Це ж правило у відповідності з договорами поширюється і на справи про встановлення факту смерті.

По інших справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення (ст. 273 ЦПК), для визначення міжнародної підсудності може бути застосований такий критерій, як місце виникнення факту, що підлягає встановленню, оскільки критерій «місце проживання громадянина», прийнятий для визначення внутрішньої територіальної підсудності, навряд чи підійде в справах за участю іноземного елемента². В цьому випадку, якщо юридичний

¹ Див.: *Луниця Л. А., Маришева Н. И.* Вказ. праця. С. 92; *Маришева Н. И.* Рассмотрение судами гражданских дел с участием иностранцев. М., 1970. С. 16, 17.

² Цю вірну по суті пропозицію висловили Л. Луниця і Н. Маришева. Однак, як і раніше, викликає заперечення їх позиція щодо питання про територіальну підсудність, яке, на їх думку, має вирішуватися, виходячи з місця проживання представника особи, що подає заяву. На жаль, цей самий критерій вони вказують і щодо справ про встановлення неправильності запису актів громадянського стану (див.: *Луниця Л. А., Маришева Н. И.* Вказ. праця. С. 16, 17).

факт мав місце в Україні, він може бути встановлений судом України і в тому разі, коли заявник проживає за кордоном.

Нарешті, в основі розмежування міжнародної підсудності справ про встановлення неправильності запису в актах громадянського стану, вважається, повинен лежати критерій місця знаходження органу реєстрації актів громадянського стану. В цьому разі визнати неправильним запис про громадянський стан особи, зроблений органами РАГС України, зможуть тільки суди України, незалежно від місця проживання заявника.

Оскільки міжнародні договори про правову допомогу взагалі не містять статей, присвячених встановленню фактів, що мають юридичне значення (за винятком встановлення факту смерті), та встановленню неправильності запису в актах громадянського стану, а правила визначення внутрішньої територіальної підсудності по цих та інших названих категоріях справ як окремого, так і позовного провадження непридатні для встановлення виключної міжнародної підсудності, то ЦПК потребує відповідних доповнень.

Що стосується міжнародної підсудності у справах, які виникли з адміністративно-правових відносин, то слід сказати, що в міжнародному цивільному процесі по цих категоріях справ особливих проблем не виникає. Очевидно, це пояснюється тим, що одним із суб'єктів адміністративно-правових відносин, що передбачені главами 29-32 ЦПК, досить рідко виступає іноземний елемент. Тому, мабуть, і міжнародні договори не торкаються компетенції судів по справах, що виникають з адміністративно-правових відносин.

Крім цієї обставини необхідно підкреслити, що територіальна підсудність в Україні по цих категоріях справ, яка є виключною, визначається, як правило, не місцем проживання заявника, а місцем знаходження відповідних виборчих дільниць або виборчих комісій, адміністративних органів або місцем роботи службових осіб. Як відомо, по деяких справах, що виникають з адміністративно-правових відносин, передбачена родова підсудність. Таким чином, можна припустити, що під час визначення міжнародної підсудності по справах, що виникають з адміністративно-правових відносин, повністю застосовуються правила внутрішньої підсудності.

І все ж таки, незважаючи на те, що питання про підсудність таких справ детально і однозначно врегульоване внутрішнім процесуальним законодавством кожної країни, по окремих категоріях

цих справ на практиці все ж виникають певні труднощі. Так, офіцер Військово-Морського Флоту Російської Федерації громадянин М., який проходив військову службу на Чорноморському флоті, наказом командуючого Чорноморським флотом був достроково звільнений з військової служби в запас. М. звернувся до військового суду Військово-Морських Сил України зі скаргою на рішення службової особи, в якій просив поновити його на посаді, посиляючись на незаконність наказу про його дострокове звільнення. Військовий суд прийняв скаргу до свого провадження та відмовив у її задовільненні у зв'язку з обгрунтованістю звільнення М.

Військова колегія Верховного Суду України, розглядаючи касаційну скаргу М., вказала, що військовий суд Військово-Морських Сил, який входить до системи судів України, постановив рішення у справі, розгляд якої не відноситься до юрисдикції судів України. На цій підставі військова колегія Верховного Суду України скасувала рішення військового суду Військово-Морських Сил України та закрила провадження у справі згідно з п. 1 ст. 227 ЦПК¹.

Суд касаційної інстанції в цьому випадку зробив цілком правильно, бо скарги громадян на рішення, дії або бездіяльність державних органів, юридичних або службових осіб в сфері управлінської діяльності подаються до суду за місцем знаходження суб'єкта оскарження (ст. 248⁴ ЦПК). Враховуючи те, що службова особа знаходилася у Російській Федерації, громадянину М. слід було звернутися згідно з ст. 239⁴ ЦПК РФ до компетентного суду РФ.

ЦПК надає сторонам право встановлювати договірну територіальну підсудність (ст. 129). Необхідно підкреслити, що поняття договірної підсудності в міжнародному цивільному процесі має свої особливості. Вона являє собою письмову угоду сторін про вибір місцевого суду своєї держави (хоча за *lex fori* справа підсудна іноземному суду) або, навпаки, про передачу справи іноземному суду, хоча за законом країни суду вона підсудна місцевому суду. Угоди, які встановлюють підсудність на користь суду своєї країни, називають пророгацією, а угоди на користь іноземного суду — дерогацією. Слід зазначити, що пророгаційною угодою не можна змінити виключну або предметну підсудність. У зв'язку з цим виникає питання: чи можливо застосування правила про внутрішню дого-

¹ Див.: Рішення Верховного Суду України. К., 1997. С. 161.

вірну підсудність за аналогією для вирішення питання про право сторін шляхом угоди передати розгляд їх цивільно-правового спору іноземному суду? Вважається, що з урахуванням закріпленого у ст. 424¹ ЦПК принципу *lex fori* на це питання можна дати позитивну відповідь.

Практичне значення має питання про підсудність кількох пов'язаних між собою справ і перш за все про підсудність зустрічного позову. Згідно з внутрішнім правилом про підсудність таких справ зустрічний позов незалежно від його підсудності пред'являється в суді за місцем розгляду первісного позову (ч. 2 ст. 131 ЦПК). Думається, що це правило про внутрішню територіальну підсудність повністю застосовується для визначення міжнародної підсудності. Це означає, що коли, наприклад, під час розгляду судом України позову іноземця, який проживає за кордоном, до відповідача, який проживає в Україні, останнім поданий зустрічний позов, то він має розглядатися судом України. Такий висновок ґрунтується не тільки на внутрішньому законодавстві, а й на нормах міжнародних договорів. Наприклад, згідно з Конвенцією держав-членів СНД зустрічний позов та вимога заліку, що впливає з того ж правовідношення, що й основний позов, підлягають розгляду судом, який розглядає основний позов (ч. 2 ст. 22).

Таким чином, незважаючи на дію принципу *lex fori*, деякі внутрішні правила розмежування територіальної підсудності все ж таки недоцільно переносити на міжнародну підсудність. Правила визначення міжнародної підсудності цивільних справ судом України мають бути уточнені та конкретизовані у спеціальному розділі ЦПК. Замість однієї, досить невизначеної та такої, що викликає труднощі на практиці ст. 424¹ ЦПК, слід ввести конкретні норми про міжнародну підсудність. Як основний критерій розмежування міжнародної підсудності доцільно вказати місце проживання або місце знаходження відповідача в Україні, а також передбачити конкретні випадки додаткової компетенції судів України з окремих категорій справ та встановити, за можливістю, вичерпний перелік справ, що відносяться до виключної та альтернативної підсудності.

Надійшла до редколегії 30.11.98